

כל אחד לפי דעתו

א. חינוך – צעדים ראשוניים?

אימתי החלו בני אדם לעסוק בחינוך?

ביום השישי לבריאה יצר ה' את האדם. אם שאחד היה ושניים פרצופים לו, אם ששניים היו; זכר ונקבה (ראה ברכות סא, ע"א ובמקבילות) והם אמורים היו לחיות בהרמוניה – עזר כנגדו. ועדיין אין מתחנך ואין מחנך ואין חינוך¹.

ושניים בנים נולדו להם – קין והבל. ושונים היו השניים איש מרעהו והתעסקות השונות מעידות. האחד היה עובד אדמה, נאחז במקום מסוים, מנסה להעמיק שורשים לפתח ולגדל. והשני רועה צאן, איש משמר, נודד במהותו ומחפש מרחבים. לפתח אצל שני אחים שונים במהותם את תכונותיהם השונות וללמד אותם במקביל לחיות בהרמוניה ולהשלים זה את זה – הרי זה אתגר חינוכי. קלום ניסו ההורים, אדם וחווה, להתמודד עם האתגר? על כל פנים גם אם ניסו הרי התוצאות המרות זועקות: כשלון.

יתר על כן, לפי מסורת חז"ל נצטווה אדם הראשון במצוות, שלימים נקראו ישבע מצוות בני נח² (ראה סנהדרין נו, ע"א) ובכללן איסור רציחה. הוא עצמו נצטווה ישירות מפי הגבורה – "ויצו ה' אלקים על האדם" (בראשית ב', טז; סנהדרין שם). בניו לא נצטוו מפי הגבורה. והוא שאמור היה להנחיל להם את הצווים. כיצד עשה זאת? לא נדע. אבל לימים יקום בנו קין ויעבור על החמור מכל, על איסור רציחה. משמע המסר החינוכי לא נקלט ואין אנו יודעים בשל מה.

האם כשלונם של ההורים המחנכים כאן, או שמא סורו של קין כה רע היה עד כי לא היה סיכוי להצליח לחנכו? ואולי ניסו ההורים להורות ולחנך אלא שהדרך שנקטו בה לא הייתה נכונה? ניסו לחנך את קין בדרך שהייתה מתאימה ואולי לחינוכו של הבל³ כי כן, שניים שהם כה שונים באופיים ובמהותם יש לבקש לכל אחד מהם דרך יחודית שתתאים לו.

משכשל החינוך האנושי, או אז, נתבקשה התערבות מגבוה, אם של עונש ואם של חינוך⁴.

1. אמנם לפי מסורת אגדה מילא אדם הראשון שליחות חינוכית מסויימת ביחס לחווה. ראה באבות דרבי נתן פרק א' "איזהו סייג שעשה אדה"ר לבניו?... לא רצה אדה"ר לומר לחווה בדרך שאמר לו הקב"ה אלא כך אמר לה: "ומפרי העץ אשר בתוך הגן אמר אלקים לא תאכלו ממנו ולא תגעו בו" (נו"א). חיפש דרך נאותה לחנך לשמירת הצו, ונכשל. עיין שם.
2. ראוי לזכור כי גם ההדרכה הישירה שהודרך קין ע"י ה' "הלא אם תיטיב שאת... ואתה תמשל בו" (ד', ז), גם היא הייתה ללא הועיל.
3. ראה בפירושו של רש"י הירש לבראשית כ"ח, כז. תלה את קלקלת עשו בחינוך הלקוי שהעניקו לו הוריו שלא התאימו את החינוך לפי דרכו של הנער עשו, לפי תכונתו ואופיו.
4. בין שבע מצוות בני נח מצויה גם מצות דינים, היינו דרישה למסד מערכת שיפוטית שתדון ותעניש את העוברים על ששת המצוות. וכבר היה ראוי שאדם עצמו ידון את קין הרוצח. ואפשר שלא עשה כן, שכן קרוב פסול לדון והוא, לאסונו, הרי הוא קרוב גם של הרוצח גם של הנרצח.

ב. מאדם ועד אברהם

בכל אותם עשרים דורות שמאדם ועד אברהם אין אנו פוגשים בתורה במעשה חינוכי של ממש. אף שהדורות ההולכים ויורדים ודאי זקוקים היו ליד מדריכה ודמות מחנכת. אכן, על הוראה בתחום האמוניות והאומניות שמענו – "הוא היה אבי יושב אהל ומקנה... הוא היה אבי כל תפיש כנור ועוגב"⁵ (בראשית ד', כ-כא). אבל על חינוך לערכים ושמירת מצוות לא שמענו. אכן אותו מסר אלוקי בראשיתי – "ויצו ה' אלקים" – נתעמעם ודהה, באין מי שינחילנו לדורות הבאים וכבר בדור השלישי נשכח שם ה' והחלו לעבוד אלילים – "ולשת גם הוא ילד בן ויקרא את שמו אנוש, אז הוחל לקרא בשם ה'" (בראשית ד', כו). "בימי אנוש טעו בני האדם טעות גדולה ונבערה עצת חכמי אותו הדור ואנוש עצמו מן הטועים היה..." (רמב"ם הלכות עבודה זרה א, א). אנוש מציין את האנושות בירידתה. "...האדם ירד לדרגת אנוש והביא על העולם מחלה אנושה, שכן הוא החל לשכוח את שם ה'..." (רש"י הירש, בראשית שם).
וכך היה העולם הולך ומדרדר "עד שנולד עמודו של עולם והוא: אברהם אבינו" (רמב"ם שם, סוף הלכה ב').

ג. אברהם כמחנך

זה האיש, אברהם, לא היה תוצר חינוכי של המערכת החברתית משפחתית. אדרבא, מבחינת המערכת המקובלת היה הוא בגדר "כשלון חינוכי", שהרי לא המשיך במסורת הדורות והלך במסלול עצמאי לגמרי. כיצד למד לסלול ומי הורהו לילך במסלול זה? לפי מסורת חכמים הוא עצמו היה המחנך שחינך את עצמו. "אמר ר' שמעון בן יוחאי: אב לא לימדו ורב לא היה לו" ומהיכן למד את התורה? אלא זימן לו הקב"ה שתי כליותיו כמין שני רבנים והיו נובעות ומלמדות אותו תורה וחכמה⁶ (ב"ר ס"א, א).

אולם אברהם לא היה איש יוצא דופן, חריג הפורש במועד מן החברה ומוסכמותיה. אדרבה, כשלעצמו היה איש משפחה נאמן, הנה במפגש הראשון שלנו עמו, בסוף פרשת נח, הוא מתגלה כבן מסור ההולך בעקבות אביו (אף שהוא כבר מבוגר ונשוי). והרי זה עיצומו של הניסיון שנתנסה בו "לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך", שמי שהוא מסתגר מטבעו, לא קשה עליו הניתוק. רק לדמות חברתית מעורה כאברהם קשה עד מאוד להינתק מן המשפחה ומן החברה ולו זהו ניסיון קשה ביותר.

כאיש חברה מעורה משתדל אברהם מאוד להנחיל לאחרים את שהעלה מתוכו, ולעלות כמה שיותר בני אדם על מסלול האמונה הייחודי אותו סלל. השתדל אברהם ואכן הצליח וכתוב, תרגומו ומדרשו מעידים: "ואת הנפש אשר עשו בחרן" (בראשית י"ב, ה). "וית נפשתא דשעבדו לאורייתא בחרן" (אונקלוס). "ואת הנפש אשר עשו" – אלו הגרים

5. הראשון יבל; השני יובל. מעניין שלגבי אחיהם השלישי, תובל קין, מצויינת אומנותו – לוטש כל חרש נחושת וברזל – אבל לא נאמר 'אבי כל'. משמע, הוא עצמו עסק, אבל לא הדרך אחרים בעשייה זאת.
6. מתאים לרשב"י להעלות רעיון כזה, שהרי אף הוא טעם טעמה של בדידות חברתית לימודית בהיותו ספון במערה שנים עשרה שנה (שבת לג, ע"ב).
7. א. אפשר שכליה אחת הנביעה אותו תורה, והשנייה – חכמה, היינו חכמות ומדעים (השווה: "אם יאמר לך אדם יש חכמה בגויים – תאמין; יש תורה בגויים – אל תאמין" איכ"ר, ב).
ב. אפשר ששתי הכליות הן כשני רבנים, שכבר נאמרה הדרכה: "הלומד תורה מרב אחד אינו רואה סימן ברכה לעולם" (ע"ז יט, ע"א).

שגייירו. ואם כן, שגייירו, למה אמר 'עשו'? אלא ללמדך שכן מי שהוא מקרב את העכו"ם ומגייירו כאילו בראוי" (ב"ר ל"ט, יד)⁸.
או אז התחיל עידן התורה בעולם – "יתנא דבי אליהו: ששת אלפי שנים הוי עלמא: שני אלפים תוהו; שני אלפים תורה; שני אלפים ימות המשיח. ומאימת הוי שני אלפי תורה? מן 'ואת הנפש אשר עשו בחרן' (ע"ז ט, ע"א).
משמע, שנים של תורה מתחילות לא כשאדם לומד בעצמו, אלא מעת שיש מי שמלמד אחרים.

ד. מקור הסמכות

חינוך והוראה, מעצם טבעם זוקקים סמכות. שכאדם אחד מנחיל מה לזולת אין מעמד שניהם שווה: יש מנחיל ויש מונחל; יש מלמד ויש לומד; יש מחנך ויש מתחנך. ושאלה גדולה היא: מי שֶׁמֶד? מה ומי מעניקים למחנך סמכות לחנך ולהדריך? כל עוד עוסקים בלומדים מבוגרים, הרי שהם מרצונם מכניסים עצמם לעול הלימוד ולעולו של מלמד. אך כשמדובר בקטנים – שבהם מרביצים תורה ולהם מקנים הליכות חכמה ודרכי יושר – סמכות למחנך מנין?

אפשר ופשר דבר עולה מכתוב האמור לגבי אברהם – "וה' אמר המכסה אני מאברהם אשר אני עשה... כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט" (בראשית י"ח, יז-יט).

מהו "כי ידעתיו"? רש"י פירש: "לשון חיבה... שהמחבב את האדם מקרבנו אצלו ויודעו ומכירו". ניתן לומר: ידע=התחבר=התקשר. את המשך הכתוב "למען אשר יצוה" פירש רש"י – "לפי שהוא מצוה את בניו", כלומר, כגמול על שהוא מצוה. אבל אפשר לפרש במשמעות הרגילה של למען, בהוראה עתידית כדי ש, כלומר ה' מתקשר אל אברהם כדי שיוכל לצוות את בניו ואת אחריו. ה' הוא מקור הסמכות, ומי שה' מתקשר ומתחבר עימו – כבר יש בידו סמכות להורות ולחנך ולהדריך את חניכו בדרך הראויה, היא "דרך ה' לעשות צדקה ומשפט".

ה. מסעות התעוררות וחינוך

אחד היה אברהם, שהכיר את בוראו, והוא ניצב יחיד כנגד חברה שלמה שטופת אלילות, אידיאית ומעשית. והוא היחיד מבקש להנחיל אמונה ודרך ה'. כיצד פעל? במקורות חז"ל נשתמרו כמה וכמה רמיזות, ושניים מחכמי הדורות נטלו אותן נקודות וקווים וציירו תמונה חיה. נתחיל בציורו של רבי נחמן מברסלב⁹:

"אברהם אבינו היה מגייר, כידוע, ודרכו שהיה בא בתוך העיר והיה רץ בתוך העיר והיה צועק: הוי הוי, גוואלד גוואלד! והיו רצים אחריו, כמו שרודפים אחר המשוגע, והוא היה טוען עמהם הרבה, שהם כולם בטעות גדולה, כי היה בקי בכל השכליות של טעות... והיה מוכיחם ומראה להם שהכל טעות וגילה להם האמונה הקדושה והאמיתית...".

8. ומכאן אף: "כל המלמד את בן חבירו תורה מעלה עליו הכתוב כאילו עשאו" (סנהדרין צט, ע"ב).
9. אכן, התהליך הוא הדדי וכשאדם מלמד כראוי הרי הוא לומד בעצמו וכבר העיר רבי חנינא: "הרבה למדתי מרבתי, ומחבירי יותר מרבתי, ומתלמידי יותר מכולן" (תענית ז, ע"א).
10. מתוך ב"מעגלי שיח" (ירושלים תשי"ח), עמ' 18-19. התיאור רצוף יסודות אוטוביוגרפיים ("אברהם אבינו היו לו גם כן יסורים גדולים ממעשיות כאלו" – כמו היסורים שעוברים על ר' נחמן). ראה שם בכל התיאור.

מסתבר שלנגד עיניו עמד תיאורו של הרמב"ם:

"והתחיל לעמוד ולקרא בקול גדול לכל העולם ולהודיעם שיש שם אלוה אחד לכל העולם ולו ראוי לעבוד. והיה מהלך וקורא ומקבץ העם מעיר לעיר וממלכה לממלכה. עד שהגיע לארץ כנען, והוא קורא, שנאמר: 'ויקרא שם בשם ה' אל עולם'" (הלכות ע"ז א, ג).

מסעות התעוררות אלו נעשו בהמון גדול, כלום יש להם השפעה חינוכית של ממש? אפשר שיש צורך להסיר בתנופה רבתי את מסכת האמונות הזרות והטפלות וליצור אווירה אוהדת לבשורות חדשות, ליצור כמין זרם חברתי-תרבותי שיש עמו יסוד של מרדנות¹¹ והוא פתוח לחידושים. כלומר, לפי שעה יש כאן אולי זעזוע של מערכת שמרנית שלילית ופתיחות לקראת שינוי.

ו. המסע לנפש היחיד

אבל הצעד העיקרי והמשמעותי בתהליך החינוכי הזה עדיין לא התרחש. ויש צורך בשלב נוסף:

"וכיון שהיו העם מתקבצים אליו ושואלים לו על דבריו, היה מודיע לכל אחד ואחד כפי דעתו עד שיחזירוהו לדרך האמת. עד שנתקבצו אליו אלפים ורבבות והם אנשי בית אברהם. ושתל בליבם העיקר הגדול הזה" (רמב"ם, שם).

נמצא, כל עצמו של המסע בהמון לא בא אלא כדי שיתקבצו אליו וישאלו אותו. רק אז התחיל התהליך החינוכי האמיתי והוא נעשה באופן אינדוידואלי לגמרי "היה מודיע לכל אחד ואחד כפי דעתו". אמנם העיקר האמוני אחיד הוא, אבל כיוון שליבויתיהם של בני אדם שונים¹², הרי יש לשתול את אותו עיקר בלב כל אחד ואחד באופן המתאים לו, לפי דעתו של כל אחד ואחד.

לימים תצוה התורה על כל אדם מישראל ללמד את בניו בליל הסדר על יציאת מצרים, ושוב נמצא בניסוח ההלכתי של הרמב"ם את החובה לעשות זאת באופן יחידני:

"מצוה להודיע לבנים אפילו לא שאלו שנאמר 'והגדת לבנך'. לפי דעתו של בן אביו מלמדו... הכל לפי דעתו של בן" (הלכות חמץ ומצה ז, ב).

מסתבר שכן הדבר גם במצות תלמוד תורה שבעיקרה היא מצות האב על צאצאיו, שאין כאב המכיר כל אחד מבניו לפי דעתו, והוא מצוה להורות לכל אחד ואחד כראוי לו. אלא שבצוק העתים הפכה המצוה האישית המשפחתית הזאת להיות במידה רבה מצוה ציבורית קהילתית, כמסופר במסכת בבא בתרא כא, ע"א. או אז הפך הלימוד ללימוד קבוצתי במידה רבה ומשהו מן האופי היחידני נתעמם¹⁴.

11. לפי תיאורו של ר' נחמן אכן המסעות פעלו רק על צעירים "ונמשכו אחריו קצת בני הנעורים... רק בני הנעורים נמשכו ורצו אחריו".

12. וכבר אמר הרמב"ם בתחילת הלכות דעות: "דעות הרבה יש לכל אחד ואחד מבני אדם וזו משונה מזו ורחוקה ממנו ביותר".

13. ומקורו כנראה במדרש תנאים לדברים פרק ו, כ: "לפי דעתו של בן אביו מלמדו".

14. על כך במאמר אחר ברצות ה'.